Türk Destancılık Tarihi Bağlamında

KÖROĞLU DESTANI

(Türk Dünyasının Köroğlu Fenomenolojisi)

Prof. Dr. Fuzuli Bayat

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 760
KÜLTÜR SERİSİ: 388

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-412-6

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

1. Basım: 2009
4. BASIM

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: İmak Ofset

Baskı: VİZYON BASIMEVİ KAĞITÇILIK
MATBAACILIK VE YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.
Beylikdüzü O.S.B Mah. Orkide Cad. No:1/Z
Beylikdüzü/İSTANBUL Tel: (0212) 671 61 51
Sertifika No: 52098

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Prof. Dr. Fuzuli Bayat: 1958 yılında Azerbaycan'da doğdu. 1984 yılında Azerbaycan Yabancı Diller Üniversitesi Fransız-İngiliz Dili Bölümü'nü üstün başarıyla ve yüksek lisans derecesi alarak bitirdi.

1987-1990 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde doktora çalışmalarına başladı.

1990 yılında doktora tezini savunarak "Doktor of Philosophie" unvanını aldı.

1990-1992 yılları arasında Azerbaycan Bilimler Akademisinin Edebiyat Enstitüsü'nde ilmi araştırmacı olarak çalıştı.

1993-1995 yıllarında *Ortak Türk Edebiyatı Bölümü*'nde başkanlık görevini yerine yetirdi.

1996-1999 yılları arasında *Dede Korkut Ansiklopedisi* hazırlama kurulunda başkan yardımcısı ve yazar olarak vazife aldı.

1997 yılında Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin üyesi seçildi.

1997 yılında ikinci doktora tezini savunarak Filoloji İlimler Doktoru, "Doktor of Sciences" unvanını aldı.

1999-2008 yılları arasında Gaziantep Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı.

2009 yılından beri AMEA Folklor Enstitüsü'nde çalışmakta olup, 2012 yılından itibaren de Muasır Folklor Bölümü'nün başkanı olarak görev yapmaktadır.

Fuzuli Bayat'ın bugüne kadar yurt içi ve yurt dışında 39 kitabı (Azerbaycan'da 18, Türkiye'de 19, İran'da 1, Tataristan'da 1) ve 200'den fazla makalesi yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Ön söz 9
Giriş..... 11

BİRİNCİ BÖLÜM

Araştırmada Kullanılan Versiyonlar, Varyantlar, Nüshalar, Kollar, Müstakil Şiirler ve Efsaneler Hakkında Kısa Bilgi..... 15

İKİNCİ BÖLÜM

Köroğlu Destanına Bütüncül Yaklaşım ve Destanın İnceleme Metodu Hakkında .. 30

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Köroğlu'nda Tarihî Katmanlaşma veya Sözlü Tarih Problemi 36
3.1. Destanın Tarihî Bağlamı..... 36
3.2. Devlet-Toplum İlişkisi: Sözlü Tarih Anlayışında Celalîlik 40

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Destan Geleneği Bağlamında Kahramanın Biyografisi, Köroğlu'nun Doğumu..... 55

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kahramanın Biyografisini Tamamlayıcı Unsur Olarak Ölüm, Ölüp Dirilme veya Mistik Ölüm..... 69

ALTINCI BÖLÜM

Seyislik (Mehterlik) Meselesi ve Atçılık Bilgisi 77
6.1. Atçılık Bilgisinin Epikleşmiş Varyantı..... 80
6.2. Mitolojik At, Karanlık, Körlük ve Gorluk (Mezar) Kodu 95

YEDİNCİ BÖLÜM

Kültür Ekseninde Köroğlu'nun Padişahtan Beye, Beyden Eşkıyaya Doğru Değişim ve Dönüşümü 101

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Konar-Göçerlik İdeolojisi Bağlamında Köroğlu..... 113
8.1. Eşkıyalık Değil, Konar-Göçerlik Konsepti 113
8.2. Konar-Göçerlik Paradigmasında Türkmenlik (Kızılbaşlık) Meselesi..... 117

DOKUZUNCU BÖLÜM

Mitolojik Kahramandan Epik Kahramana, Ciddi Kahramandan Komik Kahramana Doğru 125

ONUNCU BÖLÜM

Batan Ay ve Doğan Güneş Paradigmasında Mitolojik Katmanın Halk Sufizmi Katmanı ile Tamamlanması 131
10.1. Batan Ay Paradigmasının İki Farklı Sentagması 136
10.1.1. Körlük = Mezarlık (Gurluk) Paralelliği 136
10.1.2. Köroğlu Adının Anlamında Gizli Olan Karanlık Kavramı 139
10.2. Halk Sufizmi Katmanında Ay (Karanlık) Güneş (Işık) İkileşmesi 143
10.2.1. Doğan Güneş Mitinden Tasavvufî Işık Anlayışına Geçiş 143
10.2.2. Destan Kahramanının Adında Gizli Olan Işık (Güneş) Kavramı . 146

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Yabancı Tiplemesi Bağlamında Arap Reyhan/Raynaharap/Rayhan, Tarihi Gerçekliğin Epikleşmiş Varyantı ve Diğer Etnik Zıtlıklar 152
11.1. Tarihî Gerçeklik Bağlamında Yabancı Tiplemesi 152
11.2. Yeni Tarihî Olaylar Bağlamında Yabacı Tiplemesi 160

ON İKİNCİ BÖLÜM

Hz. Ali Kültü ve Sosyal Adalet Konseptinin Kökeni Meselesi 169

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Yeni Statüye Geçiş Paradigmasında Köpüklü Su 183

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Dinî-Tasavvufî Öğler Bağlamında Bade İçme 191
14.1. Geçiş Ritelü Bağlamında Yiğitlik Badesi 193
14.2. Hak Âşıklığı 199
14.3. Âşık ve Maşuk Bağlamında Bade İçme 204

Sonuç 209
Kaynaklar 211
Dizin 219

Ön Söz

Bin yıllar boyunca eskimeden Türk sözlü kültüründe var olagelen Köroğlu, tarihî süreç içinde ortaya çıkan her yeni olaya uyarlanmış, son olarak Anadolu sahasında gücünü ve adını Celalî reisi olmağa kadar indirgemiş, Osmanlı belgelerinde sosyal haydut statüsüne bürünmüş, Azerbaycan'da mitolojik çağın kahramanından sosyal adaleti kuran ve koruyan, beyden alıp fukaraya veren, Türkmenliği ile övünen bir tipe dönüşmüş, Orta Asya'da öteki âlemin gizli bilgileri ile donatılmış, iki kez doğan şaman tipinden Çambil'da oturup İran zulmüne karşı direnen bir hükümdara çevrilmiştir. Bu kadar uzun süre sözlü gelenekte yaşayan, değişen, dönüşen, her defasında da tarihî olaylara tepki gösteren ve yeni olgularla donatılan ikinci bir destan yoktur.

Köroğlu, Türk destan geleneğinde uzun bir yol geçerek mitolojik kahramandan destan kahramanına, vergi almış şamandan gönlüne Hakkın ilham ettiği âşıka, karanlık güçlerle savaşan alpten, insanları haksızlıktan koruyan kahramana, çiltanlarla, Hz. Hızır'la, Hz. Ali'yle, on iki imamlarla konuşabilen erene kadar sürekli statü değiştirmiş, yeni yeni işlevlerle sürekli âşık, bakşı, akın, jırau, şair repertuvarında kalmayı başarmıştır. Köroğlu, Sibirya'dan başlayan tarihî yolculuğunu Balkanlar'da, Rusya'dan başlayan macerasını Kafkaslarda sürdürmüştür. Türk milletinin gönlünde taht kurduğu gibi Türkleri seven ve sevmeyen diğer kavimleri de o denli etkilemiştir ki, onlar bile Köroğlu'nu sevmiş, kendi anlatıları içine almışlardır.

Birçok varyantı ve versiyonu bulunan Köroğlu Destanı hemen hemen bütün Türk halklarının sözlü edebiyatında [Ayrıca Kürt, Arap, Tacik, Gürcü, Acar (Gürcü dilinde), Ermeni, Afgan, Abaza folklorunda da Köroğlu Destanı icra edilir.] mevcuttur. Sözlü gelenekte, bugünkü şekliyle tam dört asırdan fazladır icra edilen Köroğlu Destanı âşık, bakşı, jırau/jırcı edebiyatımızın en değerli ve en önemli epik eseridir. Türklerin etno-siyasal birlik döneminden mevcut olan ancak Türklerin yayılmacılıklarıyla farklı coğrafyalarda, farklı toplumlarda bir biçimlenme geçiren Köroğlu Destanı (şimdiye kadar derlenerek yazıya aktarılan varyantlar söz konusudur) en az 17 Türk ve 8 gayri-Türk halkın halk edebiyatında yazıya aktarılmış şekliyle, hem de her halkta onlarca varyantta mevcuttur. Bundan başka Köroğlu Destanı'nı diğer dillere de tercüme edilmiştir: *İngiliz, Fransız, Alman, Rus, Fars, Macar, Bulgar, Çek, Slovak*. Bir destanın bu kadar çok dile çevrilmesi de yalnız Köroğlu Destanı için geçerlidir. Bu da azmış gibi, Türk milletinin içinde çok meşhur olan Köroğlu Destanı'nı hem Azerbaycan'da hem Orta Asya'da Köroğluhanlar olarak adlandırılan özel kişiler icra ederler.

Bu abidenin muhteşemliği bütün varyant ve versiyonların bir araya getirildiği zaman daha açık şekilde sezilir. İşte, bu eserde Köroğlu Destanı'nın bü-

tün varyantlarını ve bağımsız şekilde yayımlanan ayrı ayrı kollarını bir araya getirmeye çalıştık ve Köroğlu fenomenolojisinin sırrını öğrenmek istedik. Bu destanla ilgili yazılmış eserlerin çok büyük bir kısmını inceledik ve sonunda halk edebiyatı araştırmalarında kullanılan yeni bakış açısından yola çıkarak destanın temelini veya folklor terminolojisi ile söylemiş olursak arketipini oluşturan öğeyi ortaya çıkarmaya ve Köroğlu fenomenolojisinin sebeplerini açıklamağa çalıştık.

Köroğlu Destanı'nın varyant ve versiyonlarında birbirini tamamlar şekilde karşımıza çıkan farklılıklar âşık, bakşı, jırau/jıtav/jırcı, şair anlatıcı ortamı bağlamında değerlendirildi. Amaç Türk dünyasının ortak değeri olan Köroğlu fenomenolojisini açıklığa kavuşturmaktır.

Türk dünyasının bu büyük ve yaygın destanı 19. yy.dan başlayarak bilim adamlarının dikkatini çekmiş ve çeşitli yönlerden, çok sayıda araştırmaya vesile olmuştur. Bütün bu nedenlerden dolayı bu muhteşem destan hakkında yeni bir fikir söylemenin çok zor olduğunu da itiraf etmek gerekir. Nitekim yapılan araştırmalar bir eksende dönüp durduğundan ve destanın okumaları görülebilecek olguları kapsadığından, bilimsel kurgu hemen hemen aynı yönlüdür. Bu zorluğun bilinci ile ortaya çıkan ilk kitabın bir devamı niteliğinde olan bu ikinci kitap, Köroğlu araştırmalarına katkı sağlayacak, bu fenomenolojiye ışık tutacaktır, düşüncesindeyiz.

Bu küçük eserin yayımlanmasında emeği geçen başta Erol Kılınç Beyefendi olmak üzere Ötüken çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Fuzuli BAYAT
2008 Gaziantep

GİRİŞ

Türk destan geleneğinin ortaya çıktığı konar-göçerlik döneminin ürünü olan Köroğlu Destanı zamanla yerleşik, tarımsal kültürün hız kazandığı devrin de sosyo-ekonomik, kültürel, siyasal görüşlerini yansıtmakla Şamanlık öğelerinin baskın olduğu, tarih öncesi mitolojik kahramandan alperenlik kurumunun temsilcisine varıncaya kadar hem zaman hem de medeniyet değişmelerinin yükünü üzerinde taşıyan oldukça çok varyantlı bir yapıya bürünmüştür. Türk töresini yeniden kurma aşamasında Köroğlu konar-göçerliği savunmakla beraber eski inançlardan kopamayan, yeni çağda erenlik kültünün de etkisini hisseden bir kahramana dönüşmüştür. Kısacası, Köroğlu Bozkurtluktan sosyal adaleti koruyan kahraman'a transformasyon edilmiştir.

Kahramanlık destanları büyük ölçekte sosyal zümrenin yukarı tabakası için söylenmiş, kahramanlar birer alp olmakla beraber soylu bir ailenin çocukları olarak gösterilmişlerdir. Burada bireysellik, alplık, diğerlerinden üstünlük bilinci öne çıkmakta, atla bütünleşen, toplumun bütün istek ve beklentileri ile beraber, daha çok yüksek zümrenin beklentilerini terennüm eden savaşçı psikolojisine dayalı bir kahramanlık söz konusudur. Köroğlu bu bağlamda sade halkın beklenti ve isteklerini terennüm etmekte, yüksek zümreye karşı savaşmaktadır. Hatta destanın Doğu versiyonunda o hükümdar olarak gösterilse de yine de yoksulların, ezilenlerin yanında yer almakla sosyal alt tabakanın kahramanı özelliği ile donatılmıştır. Bu tespitleri eski Sovyet dönemindeki ideolojik yaklaşımlarla karıştırmamak için sadece şunu özenle söylemekte yarar vardır ki Köroğlu ve Köroğlular, Dede Korkutlar, Manaslar, Koblandı Batırlar, Alpamışlar, Nuryung Booturlar, Edigeyler vb. her zaman halkın yanında yer almışlardır. Köroğlu bir istisna olmasa da sosyal adalet konusunda daha hassas kahramandır. Onun sosyal adalet simgesine dönüşmesi gayri-Türk halklar tarafından da benimsenmesine sebep olmuştur. O bakımdan Köroğlu Destanı Türk toplumsal yaşamının, davranış kurallarının bir ansiklopedisidir ve kültürel kimliğin oluşumunda çok katkıcı bir rol oynamıştır.

Ne yazık ki oldukça zengin ve çok çeşitli Türk destanları klasik Türk edebiyatı tarafından hiçbir zaman esin kaynağı olmamış, divan edebiyatı bu konulara bigâne kalmıştır. Sözlü kültür Türk yazılı edebiyatının ortaya çıktığı zamandan sonra onunla beraber bin yıla yakın bir süre yaşamıştır. Ancak sözlü gelenekten, özellikle de destanlardan alınan önemli bir yazılı edebiyat konusu olmamıştır. Bunun başlıca sebebi klasik edebiyatımızın millî kökler üzerinde şekillenmemiş olmasıdır. Yalnız Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından ve dış Türklerde de 17 Ekim İhtilalinden sonra Türk yazılı edebiyatı az da olsa sözlü kültürden faydalanmış, bazı konulara değinmiş, bazı konuları da yeniden işlemiştir. Köroğlu operasının yazılması, Köroğlu adlı filmlerin çekilmesi bu dönemlerden sonraya denk gelir.

Genel bir bakışla Köroğlu Destanı iki büyük olgu yaşamış ve zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bunlardan:

Birincisi, mitolojik çağda ortaya çıkan batan Ay'ın oğlu ve doğan Güneş' in simgesi olan Köroğlu'nun kurtarıcı kahraman olarak yavaş yavaş Tanrıoğlu statüsü ile donatılmış olmasıdır. Köroğlu Destanı'nın fenomenolojisi, birbirinden farklı coğrafyalarda yaratılan simgesel şekilde karanlıktan ışığa çıkan, dolayısıyla düzeni kuran mitolojik kahraman özelliğini taşımasıyla bütünleşmiştir. Karanlık, körlük ve mezar koduyla sembolleşmiş, ortaya en eski mitolojik zıtlık olan karanlık-ışık karşılaşması çıkmış ve destan gibi şekillenme döneminde de ana konu epik kurallar paradigmasında varlığını korumuştur. O bakımdan 2003'de yayımlanan birinci kitapta Köroğlu fenomenolojisinin şamandan âşığa, alpten erene geçiş merhalesi araştırıldığı halde bu kitapta daha eski katman olan Ay kültü ve Güneş miti, at ve seyislik meseleleri incelenecektir.

İkincisi, Köroğlu İslamiyet'in kabulünden sonra yeni bir oluşum süreci yaşamış, mitolojik kahraman statüsünden ortaçağın epik kahramanı statüsüne geçiş yapmıştır.

Özetle Köroğlu'nun epik kahraman tipi olarak şekillenmesinde ilk evvel İslamiyet'ten önceki kültürümüzün yönlendiricisi konumunda olan Şamanlığın esaslı rol oynadığını bir kez daha vurgulamak gerekir. Ancak Türk toplumu ortaçağa girdiğinde İslamiyet'in halk sufizmi katmanı bu kahramanı yeniden şekillendirmiştir. Ve Köroğlu bütün yönleri ile halk sufizminin erenlik kategorisi üzerine geçirilmiştir. Kısacası, Köroğlu eski mitolojik tefekkürden ortaçağ

İslamî tefekkürüne, başka bir sözle Şamanlık olgusundan halk sufizmi düşüncesine ve alp'ten eren'e geçmiş, bu geçişte yeni olgularla donatılmıştır.

Köroğlu Destanı'nı tarihî süreç içinde yeni bir yöntemle değerlendirdiğimizde anlatıcı okulunun ve anlatıcı bireyselliğinin önemini kaydetsek de yine de tarihî bütünlüğü görmemiz gerekir. Destanın bütün varyant ve versiyonlarının son şekillenme tarihi 15-17. yy. arasıdır. Bu dönem üç kıtaya hüküm eden Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü olduğu dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra gücüne, kudretine ve hükmettiği toprakların genişliğine göre Azerbaycan Safevîler Devleti gelir. Orta Asya'da dönemin en güçlü devleti Timurîler Devleti kurulmuştur. Ancak bahsedilen güçlü devlet yapılanmalarıyla beraber bu dönemlerde hızla yoksullaşan ve konar-göçerlikten yerleşikliğe geçmeğe zorlanan eski inançlarına bağlı tabakanın ayaklanmaları da aynı döneme denk gelir.

16. yy. sonları ve 17. yy. bütünüyle Osmanlı Devleti'nde ayaklanmaların ve eşkıyalığın hız kazandığı dönemdir. Azerbaycan'da ayaklanmalar, Orta Asya'da isyanlar vardır. Bütün bunlar Köroğlu Destanı'nın hem doğu hem de Batı versiyonunun ortaya çıkmasında önemli tarihî-sosyal olgulardır ve destancının belleğinde kalan sözlü tarihin destanlaşmasıdır.

Ayrıca Türkiye, Balkanlar, Orta Asya ve Kafkaslar halk sufizminin yoğun kültürel etkisi altındadır. Orta Asya'da Yesevîlik, sonrasında Nakşibendîlik, Azerbaycan ve Kafkaslarda Ahilik, Safevîlik, Türkiye ve Balkanlarda Bektaşîlik, Alevîlik halk sanatçılarını etkilemiş durumdadır. Kopuz, saz, bağlama, çokur, dutar, gijak vs. eşliğinde çalıp çağıran ozanlar (bu terimi genel anlamda kullandık) halka dönük tarikatların dışında kalamazlardı. Azerbaycan ve Türkiye'de âşık muhitinin tekke kökenli olduğu hakkında araştırmalar olmasına karşılık, Orta Asya ve Doğu Türkistan'da bakşı, akın, şair okullarının tarikat kökeni hakkında hemen hemen hiçbir şey söylenmemiştir. Köroğlu'nun son biçimlenmesinde Yesevîliğin, Babaîliğin, Kalenderliğin, Bektaşîliğin önemli rolü birinci kitapta bütüncül yaklaşımla ortaya konulmuştur. Yukarıda sıralanan konuların büyük bir kısmı birinci kitapta ele alındığından bu ikinci kitapta daha çok Türk dünyasında Köroğlu fenomenolojisinin kökleri ve diğer tarafları incelenecektir. Burada şunu da söylemek gerekir ki, Köroğlu fenomenolojisinde birinci kısım, ki, şaman dünya görüşünden ta-

savvuf düşüncesine geçiş gibi değerlendirildi, ilk kitapta[1] araştırıldı. Hazırladığımız ikinci kitapta ise bir tarafta mitolojik Köroğlu, diğer tarafta eşkıyalık konsepti bağlamında şekillenen halk kahramanı var ve amaç bu eşkıyalık kılıfına sokulmuş ve sun'î şekilde eşkıyalığa itilmiş Celalîğin ve dolayısıyla Köroğlu fenomenolojisinin toplumsal sebeplerini öğrenmektir. İkinci kitapta Köroğlu fenomenolojisini oluşturan mitolojik olgular, tarihî sosyal şartlar, devlet-toplum ilişkileri, destancıların bu sosyo-ekonomik konulara epik kural çerçevesindeki bakışları incelenecektir.

Köroğlu bir geçiş, bir değişim, bir dönüşüm yaşasa da bütün hallerde sosyal, kültürel ve ekonomik düzenin koruyucusu statüsünü kaybetmemiş, en son şekillenmelerinde de adalet ve düzen, hakkanî paylaşım ilkelerinin savunucusu konumunu muhafaza etmiştir. Bunu birinde sultan olarak, diğerinde babasının intikamını alan bir kaçak olarak, bir diğerinde de kervan yollarını kesip zorbaları cezalandırarak yapmıştır. Değişmeyen, onun hak ve adaletten yana olmasıdır. Bu uzun tarih yolculuğunda mitolojik düşünce, tarihî gerçekliğin ışığında takdim edilmekle sözlü tarihe dayalı yeni bir destan türü ve yeni bir kahraman tipi ortaya çıkmıştır. Köroğlu fenomenolojisinin sırrı da buradadır.

[1] Bkz. Bayat F., *Köroğlu, Şamandan Âşıka, Alpten Erene*, Ankara, 2003

BİRİNCİ BÖLÜM

Araştırmada Kullanılan Versiyonlar, Varyantlar, Nüshalar, Kollar, Müstakil Şiirler ve Efsaneler Hakkında Kısa Bilgi

Köroğlu Destanı hakkında tam tasavvur elde etmenin tek yolu Türk dünyasının hemen hemen her köşesine yayılmış, diğer etnik kültürlerce de benimsenilmiş bir fenomeni oluşturan destan, destan parçaları, masal, efsane, müstakil şiir parçalarını bir araya getirmekten geçer. Biz de doğru olan bu yolu takip ettik. O bakımdan ilk önce araştırmada kullandığımız malzemeler hakkında kısa tanıtıcı bilgi sunmakta yarar vardır.

Bütün varyant ve versiyonları bir araya getirildiğinde Köroğlu Destanı'nın 16. yy.dan itibaren tam şekillendiğini ve o tarihlerden itibaren âşık, bakşı, akın, şair, jırau/jırav/jırçı repertuarında geniş yer tuttuğu ve günümüze kadar taşındığı belirlenmiş olur. Köroğlu Destanı'nın gayri-Türk ortamında icrası da tahminimizce 18. yy.dan başlamıştır. Nitekim Ermeni, Kürt, Abaza (Laz) ve Gürcü varyantlarının 18. yy. sonları ile 19. yy. başlarından değiştirilme ve tercüme yolu ile oluştuğu bilinir. Orta Asya'da Tacik, Arap, Kalmık ve Afgan varyantlarının da 18. yy.dan beri icra edildiğini söylemek mümkündür. Yapısal olay örgüsünün özelliklerine göre Köroğlu Destanı'nı Doğu ve Batı versiyonlarına ayırmak mümkündür. Bu genel bölgü, aynı zamanda araştırmayı da kolaylaştırmak içindir. Bilim adamları (A. K. Borovkov, İ. S. Braginskiy, V. M. Jirmunskiy, H. T. Zarifov, V. İ. Çiçerov, M. H. Tehmasib vb.) bu versiyonlara Azerbaycan (Türk, Ermeni, Gürcü, Kürt) ve Orta Asya (Türkmen, Özbek, Kazak, Karakalpak, Arap, Sibirya Tatarları) adını da vermişlerdir.[1]

---

[1] Bkz. Çiçerov V.İ., "Voprosı İzuçeniya Eposa Narodov SSSR", Voprosı İzuçeniya Eposa Narodov SSSR, Moskova, 1958, s.8-9; Braginskiy İ.S., "O Tadjikskom Epose "Gurguli" i yego Hudojestvennıh Osobennostyah", Voprosı İzuçeniya Eposa Narodov SSSR, Moskova, 1958, s.134; Tahmasib M., "Problema Narodnosti Azerbaydjanskih Dastanov i Sovremennoe Sostoyanie İsledovaniya İh", Voprosı İzuçeniya Eposa Narodov SSSR, Moskova, 1958, s.182

Türk dünyasının geniş bir coğrafiyasında sevile sevile anlatılan Köroğlu Destanı, Köroğlu masalı, Köroğlu efsaneleri, Köroğlu şiirleri en az yedi yabancı dilde icra edilen ve dünyada eşi-benzeri olmayan tek destan özelliğini korumaktadır. Burada parantez açarak söylemek gerekir ki, geçmiş sovyet folklorculuğu sovyet rejiminin dil ve halk politikasına sadık kalarak Türk lehçelerini birer dil olarak kabul ettiklerinden, Köroğlu'nun en az 15 dilde icra edildiğini yazmışlardır.[2] Bizim tespitlerimize göre, Köroğlu Destanı'nın 25 halkın sözlü geleneğinde var olduğunu söylemek mümkündür. 25 halkın özgün varyantı ve her varyantın da onlarca alt varyantı ile birlikte iki yüzün üzerinde olan Köroğlu Destanı, devasa bilgi içermesi, uzun tarihsel dilim sergilemesi, derin katmanlaşması ile bir fenomen oluşturur. Bütün bu varyantların hepsini bir araya getirmek neredeyse imkânsızıdır. Ancak bu 25 varyanttan büyük bir kısmını inceleme şansımız oldu. Aşağıda tanıtım ve destanın muhteşemliğini göstermek amacıyla bu varyantlar hakkında olabildiğince kısa bilgi vermeğe çalışacağız.

1721, 1804'de ve 18.-19. yy.da tertip edilen müstakil Köroğlu şiirlerinden oluşan ve Ermeni, Gürcü, Arap alfabeleri ile yazıya alınan mecmuaları dikkate almazsak, Köroğlu Destanı hakkında ilk bilgi ve destan parçası 1830 tarihinde *Tiflis Haberleri* adlı gazetede yayımlanmıştır.[3] Köroğlu Destanı'nın bir parçasının bu ilk yayımında kahraman şimdiki Ermenistan'ın başkenti olan Erivan'ının (Erivan/İrevan o zaman Azerbaycan şehri idi) serdarı (başı) olarak nitelendirilir. Rus yayımcılar Azerbaycan Türkleri arasında meşhur olan Köroğlu'nu iyi eşkıya olarak takdim etmişlerdir. Bu bakış açısı sonraki yayımlarda da vardır. 1840 tarihinde daha geniş bir parça İ. Şopen adlı bir meraklı tarafından St. Petersburg'da yayımlanmıştır.[4] Ermeni etkisinde kalan bu meraklıya göre destan kahramanı son-

[2] Bkz. Jirmunskiy V.M., Zarifov H., Uzbekskiy Narodnıy Epos, M., 1947, s.183, 191, 235; Karriev B.A., *Epiçeskie Skazaniya o Ker-oglı u Tyurkoyazıçnıh Narodov*, Moskova, 1968, s.227-234; Koroglı H., *Turkmenskaya Literatura*, M., 1972, s.54-67; Korogli H., *Uzbekskaya Literatura*, M, 1976, s.17-36

[3] Bkz. "Drevnya Orguca, Zamok Razboynika Uruşana-Koroglı, yego İstoriya, Raskaz ob Erivanskom Sardare", *Tifliskie Vedomosti*, No.68, 1830

[4] Şopen İ., "Koroglı. Tatarskaya Legenda", *Mayak Sovremennogo Prosveşçeniya i Obrazovonnosti. Trudı Uçyonıh i Literaturovedov Ruskih i İnostrannıh*, g.1-2, St. Petersburg, 1840, s.12-25

radan Köroğlu adını alan Aşot Bagration'dur.[5] Buna benzer birçok yanlışlıkları olan İ. Şopen, destan hakkında Rus okuyucularına ilk bilgi verenlerden biridir.

Köroğlu ile ilgili masal, efsane ve destan parçalarının Azerbaycan Türkleri arasından derlenip yayımlanmasında *Kafkas* gazetesinin büyük rolünü de göstermek gerekir. Nitekim *Kafkas* gazetesinin 1846, 1847, 1853 yayımlarının sayılarında, çok sayıda Köroğlu olayı anlatılmıştır. Hatta bunlardan bazıları Gürcü aydınlarının Köroğlu'dan tercümelerini ve Köroğlu ile ilgili diğer yazıları içerir.[6] Bunlardan bazıları araştırmada göz önünde bulunduruldu.

Bilindiği üzere Köroğlu Destanı'nın ilk geniş neşri A.Chodzko tarafından 1842 yılında İngilizce yayımlanmıştır. Bu neşirden önce destandan parçalar Rusça yayımlanmıştır ki, bu konuda yukarıda bilgi verildi. A. Chodzko (1804-1891) önce İran'daki Rusya Misyonerler Cemiyetinde mütercim olarak çalışmış, sonra 1832-1834'lerde Reşt ve Gilan'da Rusya'nın büyükelçisi olarak görev yapmıştır. O toplam on üç yıl İran ve Kafkas'ta kalmıştır. Eseri İngilizceye çevirmede Chodzko'ya bir çok İngiliz Şarkiyatçısı ve parlamento üyesi yardım etmiştir ve tertipçi de Önsöz'de onlara teşekkür etmiştir. Bu eser kısa bir süre sonra 1843'te Almancaya O. Wolf adlı biri tarafından, Fransızcaya da G. Sand ve A. Brelieu tarafından çevrilmiştir.[7] Ancak Almanca kitaba ulaşamadık. Ghodzko'nun varyantı bir müddet sonra 1856'da S. S. Penn tarafından Rusçaya çevrilerek yayımlanmıştır.[8] Kısaca söylemek gerekirse A. Chodzko, Köroğlu Destanı'nı Avrupa'ya tanıttığı ve geniş okur kitlesine ulaştırdığı için çok büyük hizmette bulunmuştur.

İran'da Polonyalı bir elçi olarak görev yapan Alexander Chodzko Azerbaycan Türklerinin içinde çok meşhur olan Köroğlu Destanı ile ilgilenmiş, metni Hazar Denizi kıyısında yaşayan (burası Astara, Lenkeran veya Erdebil olabilir) bir âşıktan veya âşıklardan yazıya aldırmış ve muhtemelen daha iyi anlayabilmek için nesir kısmını Farsçaya çevirttirmiş, şiirleri de Azerbaycan Türkçesinde olduğu

---

[5] Şopen İ., "Koroglı. Tatarskaya Legenda", s.22

[6] Gürcü yazarları hakkında bkz. Aliyeva D., "Koroğlunun Gürcü Variantı", *Elm ve Heyat*, Bakü, 1975

[7] Sand G., Kourroglu – *Oeuvreü İllustrés*, Paris, 1853

[8] Ker-oglu. *Vostoçnıy Pet-Naezdnik*. Polnoe Sobranie yego İmprovizatsi s Prisovokupleniem yego Biografi. Perevod s Angliyskogo S.S.Penn, Tiflis, 1856

gibi bırakmıştır. O bakımdan Chodzko destanı on üç meclis şeklinde düzenlemiştir. Hatta Köroğlu olaylarına tarihî gerçeklik gibi baktığından, destana yazdığı giriş yazısında bu konunun en iyi bilicisi olan Mahmud Han Dümbülü'ye eseri kontrol ettirmiş olduğunu da söyler. A. Chodzko'nun Londra'da yayımladığı *Köroğlu Destanı*'nın orijinali hakkında P. N. Boratav bilgi vererek, bu yazma nüshanın Paris'te Biblioteque National'da olduğunu haber vermiştir.[9]

A. Chodzko'nun 1842'de Londra'da yayımladığı *Köroğlu Destanı*'nın Paris'te korunan yazma nüshasının sonunda tarih, hicrî kamerî ile 1250 (1832) gösterilmiştir. Bu da destanın derlendikten on yıl sonra kitaplaştırıldığını gösterir. Şiir kısmı Azerbaycan Türkçesi, nesir kısmı ise Farsşa olan metin, Âşık Sadık'tan Mirze Abdülvahab adlı birisi tarafından yazıya alınmış, büyük ihtimalle Farsçaya çevriltilmiştir. İran Azerbaycan'ı âşığı olan Âşık Sadık hakkında maalesef hiçbir bilgimiz yoktur. Bu, ilimde bilinen ilk sistemli Köroğlu derlemesi ve yayınıdır. Çevirenin Mahmut Han Dünbülü Dircuy olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu varyant 13 meclisten ibarettir ve elyazması Paris'ten getirilerek Bakü'de 1997'de yayımlanmıştır. Chodzko'nun bu vatyantına ilim âleminde Paris Nüshası (Paris'ten getirildiği için) denilir.[10]

Köroğlu Destanı'nın Gürcistan Bilimler Akademisi'nde korunan ve 19. yy. birinci yarısında yazıldığı tahmin edilen varyantı ise 384 varak (768 sayfa) olup 28 koldan (El yazmada bunlara tıpkı Paris Nüshasında olduğu gibi "meclis" denilir.) ibarettir. Meclis başlıkları Farsça verilmiştir. Dili daha çok yazılı üsluba yakındır. Örneğin "*Mürği-zerrinbal kimin haneyi-zinde gerar dutub*." veya "*Pes iyidler ayağa durub ceng esbabın geyüb gergü-ahengi-fulad oldular.*" vs.[11] Bu Nüsha, destanın sözelden yazıya aktarılma sürecinde yaşanan değişikliklerin ne denli olduğunu göstermek açısından önemlidir. Bu Nüshada Azerbaycan'da şimdiye kadar yayımlanmamış bazı orijinal "kol"lar vardır. El yazma 2005'de Bakü'de Tebriz Nüshası adı altında yayımlanmıştır. Önceki kitabımızda metnin el yazma nüshasından yararlanmıştık. Bu nüsha daha eski dinî-mitolojik bilgileri koruması bakımından önemlidir.

1913'te Bakü'de, Orucov Kardeşleri Yayın Evi'nde *Aşigi Bir Heka-*

---

[9] Bkz. Boratav P.N., *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*, Ankara, 1988, s.21, 230, 255

[10] *Koroğlu* (Paris Nüshası), Bakü, 1997

[11] *Köroğlu* (Tebriz Nüshası), Bakü, 2005, s.464, 475

yettir adı ile Rza Zaki tarafından yayımlanan Köroğlu Destanı (tekrar yayını, *Köroğlu*, Bakü, 2000) bazı yerleri istisna olmakla beraber, Ü. Kaftancıoğlu' nun ve Ö. Yağcı'nın çok sonraları yayımlamış oldukları *Köroğlu* kitaplarının aynısıdır. Rza Zaki Nüshasında destanın kimden derlendiği yazılmamış ve destan kollara ayrılmamıştır. Azerbaycan varyantlarındaki koşmaların birçoğu diğer Anadolu varyantlarında da (Mesela Ş. Elçin'in kitabında) tekrarlanır. Konumuz dışında kalan bu aktarma, iktibas veya aynı yöre özelliği (Anadolu'nun ve Azerbaycan'ın Kasr-ı Şirin anlaşmasına (1639) kadar zaman zaman gâh Selçuklu, gâh İlhanlı, gâh Osmanlı, gâh Akkoyunlu, gâh Safevî yönetiminde kalması ile ilgilidir.) meselesini bizden sonra gelecek araştırmacılara bırakıyoruz.

1925-1926 yıllarında Tovuz bölgesinde derleme yapan Veli Huluflu, burada Köroğlu Destanı'nın iki kolunu Âşık Hüseyin Bozalganlı'dan yazıya almış ve 1927'de yayımlamıştır.[12] Buraya "Tokat Seferi" ile "Bağdat Seferi" kolları dahildir. Derleyici kitabın Ön Sözünde Âşık Hüseyin Bozalganlı hakkında bilgi vermiş, onu devrinin büyük sanatçısı olarak tanıtmıştır. Veli Huluflu Nüshası bir âşıktan yazıya alındığı ve kısmen de dil, üslup ve tahkiye özelliklerini koruduğuna göre büyük önem taşır. Destan üzerinde derleme işini devam ettiren bu bilim adamı 1929'da Köroğlu'nun dört kolunu – "Tokat Seferi", "Bağdat Seferi", "Derbent Seferi" ve "Deli Koroğlu ve Bolu Beyi" yayımlar.[13] Derlemeci son iki kolu Tovuz'lu Âşık Esed'den yazıya almıştır. Ayrıca Veli Huluflu 1929 yayımına Ahıska Türklerinden derlediği Köroğlu efsanelerini ve müstakil Köroğlu koşmalarını da ilave etmiştir. Tekrar yayım 1999'da gerçekleştirilmiştir.[14]

Köroğlu Destanı'nı Azerbaycan'da daha sistemli derlemeğe çalışan araştırmacılardan biri de Hümmet Elizade'dir. O, 20. yy. ortalarına doğru 1937'de Köroğlu Destanı'nın 14 kolunu çeşitli âşıklardan derleyip yazıya geçirmiştir. Önce bu kolları *Edebiyat Gazetesi*'nde yayımlamış, sonra da 1941'de kitap halinde bastırmıştır.[15] Hümmet Elizade Nüshası destanın sonraki neşirlerinde, özellikle de Tehmasib Nüshasında geniş şekilde kullanılmıştır.

---

[12] *Koroğlu* (Veli Huluflu Nüshası), Bakü, 1927
[13] *Koroğlu* (Veli Huluflu Nüshası), Bakü, 1929
[14] *Koroğlu* (Veli Huluflu Nüshası), Bakü, 1999
[15] *Koroğlu* (Hümmet Elizade Nüshası), Bakü, 1941

Veli Huluflu ve H. Elizade neşirlerinden sonra büyük önem taşıyan nüshalardan biri de Abbas Recebli yayınıdır. Üç koldan ibaret olan bu neşir Şemkirli Âşık Hüseyin'den Abbas Recebli tarafından 1937 yılında yazıya alınıp, aynı yılda da Gence'de (eski adı Kirovabad) yerel gazetede yayımlanmıştır.[16] Şunu söylemek gerekir ki, gerek Kuzey gerekse de Güney Azerbaycan'da Köroğlu kollarını tam şekilde bilen âşık yoktur. En çok altı, en az ise iki kol bilen âşıkların olduğu bilinir. O bakımdan tek bir âşıktan yazıya alınıp yayımlanan nüshalar ayrıca özellik taşır. Abbas Recebli Nüshası bazı ilave bilgileri içermesi açısından da önem arzeder.

M. Tehmasib, Köroğlu Destanı'nın ayrı ayrı yıllarda, ayrı ayrı âşıklardan derlenmiş ve Nizamî adına Edebiyat Enstitüsünün arşivinde korunan yazma nüshalarını birleştirerek, kendi Köroğlu'sunu yaratmıştır. 17, sonradan 18 kola çıkarılan Tehmasib neşrinde 25 âşıktan derlenmiş kollar bir araya getirilmiş ve bu destanın ilk neşri 1949'da yayımlanmıştır. Her kolun da tertibinde en az 2, en çok da 5 âşıktan yazıya alınmış varyant harmanlanarak ortaya yeni Köroğlu Destanı konulmuştur. Mesela destanın ilk ve küçük kolu "Alı Kişi", Âşık Esed, Âşık Hüseyin Bozalganlı, Âşık Alı ve 1856'da yayımlanan Penn varyantları bir araya getirilmekle oluşturulmuştur. "Demirçioğlunun Çenlibele Gelmeyi" kolu 5 âşıktan yazıya alınmış varyanttan tertip edilmiştir. Ona göre de destanın 1949'da yayımlanan ve sonradan tekrar birkaç basımı daha yapılan (1956, 1959, 1969, 1972 vs.) bu varyantına Tehmasib Nüshası demeyi uygun bulduk.

Alman etnografı A. Haschskauzen 19.yy.da Kafkaslara yaptığı seyahat esnasında Pyort Hey adlı birinin aracılığıyla iki Köroğlu kolu yazıya almıştır. O bu kolların nesir kısmını Almanca, şiirlerini ise Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi yayımlar. Burada destanın Azerbaycan varyantlarının hiçbirinde rastlamadığımız Köroğlu'nun Rüstem'le 3 gün 3 gece süren savaşı ve her iki kahramanın ölümü yer almıştır.[17]

Azerbaycan'da mevcut varyant ve nüshaların dışında Köroğlu ile ilgili çok sayıda efsaneler de vardır. Bazı bilgilere göre Köroğlu ile bağlı efsaneler 5. yy.a ait kaynaklarda mevcuttur. Bu mütevazı eserde Köroğlu fenemenolojisini öğrenmek için efsane metinlerine de başvuruldu. Köroğlu ile ilgili efsaneler: "Koroğlu'nun Daş Gala-

[16] *Koroğlu* (Abbas Recebli Nüshası), Bakü, 1999

[17] Gakstgauzen A., *Zagafkaskiy Kray*, St.Petersburg, 1857, s.149-153

sı", "Koroğlu'nun Ov Daşı", "Gıratın Reddi", "Koroğlu Körpüsü", "Koroğlu'nun Buz Galası", "Örük Daş", "Koroğlu", "Koroğlu Daşı", "Koroğlu Galası", "Koroğlu Gayası", "Eyvaz Gayası", "Gıratın Nal Daşı", "Koroğlu Meydanı", "Koroğlu'nun Gırh Deyirmanları", "Koroğlunun Yaralı Daşı", "Koroğlunun Gılınclı Daşı", "Çenlibel" vs. Çenlibel efsanesinde denilir ki, çok yaşlanmış Demirçioğlu taşları yerinden oynatır, sonra da kulaklarını yere verip dinlermiş. Çoban bunun sırrını öğrenmek ister. Meğerse Demirçioğlu daşlardan gelen Köroğlu savaşlarının sesini duyarmış.

> *"- İgidin hüneri, goçaglığı tekce gözlerde, könüllerde yaşamır, daşlarda, gayalarda da saklanır. Men günde bir defe gelib o sesleri oyadıram, o günleri danışdırıram, gulag asıram, ömrümü bunlar uzadır."*[18]

Köroğlu müstakil şiirleri de araştırmada yararlanılan kaynaklardan olmuştur. Bize kadar ulaşan iki şiir mecmuası vardır. Bunlardan bir Elias Muşekyan'ın, diğeri de Endelib Garacadağı'nindir. Elias Muşekyan, İran'dan Rusya'ya giden bir ticaret kervanının aranması sırasında saklanmış, ajanlıkla suçlu bulunarak eşyaları elinden alınmıştır. İşte Köroğlu koşmalarını da içeren *Şiirler Mecmuası* bu yolla Rusların eline geçmiştir. 1721'de 13 Köroğlu şiirini toplayıp Ermeni alfabesi ile yazıya alan Elias Muşekyan'ın *Şiirler Mecmuası*'nda, eski şiirlerle beraber Azerbaycan varyantlarında bulunan şiirler de vardır.[19] St. Petersburg Devlet Kütüphanesi'nde korunan Muşekyan mecmuasını Azerbaycan bilim adamları elde ederek Köroğlu ile ilgili koşmaları *Koroğlu Destanı* kitabının sonunda yayımlamışlardır. İkinci *Şiirler Mecmuası* 1804'de tertip edilen ve bugüne kadar yayımlanmayan Endelib Garacadağı'ye aittir. Endelib Garacadağı'nin *Şiirler Mecmuası*'nda 20'ye yakın Köroğlu şiiri vardır. Bundan başka 18.-19. yy. Gürcü alfabesi ile yazıya alınmış Köroğlu şiirleri de vardır ki, bunlardan yararlanamadık. Türkiye'de Cahit Öztelli'nin, Ömer Yağcı'nın yayımladıkları Köroğlu şiirleri de ayrıca incelenmeye alındı.

Bununla beraber araştırmada Stalin'in hâkimiyeti döneminde Gürcistan'dan Orta Asya'ya sürgün edilmiş ve Sovyetlerin çökme-

---

[18] *Azerbaycan Halg Efsaneleri*, Derleyen S.Paşayev, Bakü, 1985, s.212-214

[19] Abromyan A., Gabrielyan D., "Neizdannıe Pesni Kör-oglı", *İzvestiya AN Arm.SSR*. Obşçestvennıe Nauki, No.9, Erevan, 1954, s.71-93

sinden sonra bir kısmı Azerbaycan'da yerleşen Ahıska Türklerinden derlenmiş bazı kollardan da yararlanılmıştır.

Destanın Azerbaycan ve Gürcistan sahasından derlenen yeni kolları Erzurum'da yayımlanmıştır. Araştırmada bu kollardan da yararlanılmıştır.[20] Bundan başka Gürcüce konuşan Acarlardan ve Lazca konuşan Abazalardan yazıya alınan Köroğlu hikâyeleri daha çok efsane ve masal özellikleri taşır. Gürcüce icra edilen Acar ve Lazca icra edilen Abaza varyantlarında orijinal yerler de vardır. Mesela Âşık Cünun hakkındaki bilgiler Azerbaycan varyantından farklı şekildedir.

Gürcü varyantı 12 koldan veya destandan ibarettir ki, bunların da bir kısmı masal özelliği taşır. Genelde nesirle olan Gürcü varyantında şiirler Azerbaycan Türkçesindedir. Anlatıcı "*Köroğlu Türkçe dedi*", deyip şiire başlar. "Demirçioğlu" kolunda Keçelin Kıratı kaçırması, değirmen olayı Azerberbaycan varyantının aynıdır. Genelde Gürcü varyantı Azerbaycan varyantının tercümesi mahiyetindedir. Bunu tertipçinin verdiği bilgiye göre de tespit etmek mümkündür. Nitekim bu, destanın büyük bir kısmının Gürcüstan'ın Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadıkları veya Gürcüleşmiş bölgelerinden yazıya alınması ile de tasdik edilir. Bundan başka destanın bazı kolları Müslümanlaşmış Gürcüler ve Türklerle komşu olan Gürcü bölgesinden derlenmiştir. Ayrıca Gürcü varyantında delilerin çoğu Azerbaycan varyantında var olan delilerdir.[21] Gürcü varyantının yayımcısı olan L. G. Çlaidze, Türk soylu âşıkların Köroğlu Destanı'nı önce Türkler, sonra da Gürcüler arasında okuduklarını yazar.[22] Köroğlu Destanı'nın meşhurlaşmasında ve Gürcü varyantının sonraki gelişmesinde Azerbaycan varyantlarının tercümesinden parçalar yayımlayan 19. yy. Tiflis matbuatının da özel bir rol oynadığı tahmin edilir. Ayrıca 19.yy.dan itibaren Gürcü yazılı edebiyatında da (tiyatro eseri, şiir vs.) Köroğlu konusu işlenmeğe başlar.

Köroğlu Destanı'nın Azerbaycan, Türkiye Türkleri varyantında kollar mevcut olduğu halde Özbek varyantında ayrı ayrı destanlar vardır. Özbek Köroğlu'su 40'dan çok müstakil destandan oluşur. Varyantları ile birlikte bunların sayısı yüzün üzerindedir. Daha açık söylemek gerekirse, M. Muradov'un kitabının sonunda verdi-

---

20 *Çoktur Köroğlunun Yaşı*, Hazırlayan H.İdrisi, Erzurum, 1994

21 Bkz. Çlaidze L.G., *Gruzinskaya Versiya Eposa "Ker-oglı"*, Tbilisi, 1978, s.5-18

22 Çlaidze L.G., *Gruzinskaya Versiya Eposa* "Ker-oglı", s.8

ği listeden de görüldüğü gibi, ayrı ayrı yıllarda derlenmiş Özbek Köroğlu'sunun 146 varyantı mevcuttur.[23] Ancak T. Mirzeev'in ve M. Muradov'un yazdıklarına göre, Özbeklerin içinde Köroğlu dairesine giren 60'dan fazla destan (kol) mevcuttur.[24] Hatta Güney Tacikistan'da yaşayan Özbeklerin arasında Köroğlu Destanı'nın en az 64 kolu (Özbeklere göre destan) mevcuttur.[25] Özbekistan destancı mekteplerinin ki bunlar Harezm, Şerabad, Kurgan, Bulungur vs.den ibarettir, icra ettikleri Köroğlu Destanı hem konu hem de hacim bakımından farklılık gösterir. Özellikle Harezm destancılık mektebi diğerlerinden ayrı bir icra geleneğine sahiptir ve konusu bakımından daha çok Türkmen destancılık geleneği ile sesleşse de icra şekli ve musiki icrası bakımından Azerbaycan sahasına yakındır.

En zengin varyantlardan biri olan Özbek Köroğlu dairesine giren destanlardan bir kısmı yayımlanmıştır.[26] Bunlardan bazıları yalnız Özbek sözlü geleneği için karakteristiktir. Mesela "Malika-Ayar", "Dalli", "Maşrikka", "İntizar", "Gunduz bilan Yulduz", "Haldarhan" vs. Bu destanları Özbek sözlü geleneğine göre "şair" diye adlandırılan destancılar anlatmışlardır. Köroğlu Destan kolları (Özbek Türkçesinde dessan) esasen Fazil Yuldaş-ogli (1872-1955), Ergaş Cumanbulbul-ogli (1868-1937), Pulkan Şair Camrad-ogli (1874-1941), İslam Şair Nazar-ogli (1874-1953) vb. tarafından söylenmiştir. Mesela Köroğlu'nun evlenmesi iki destanda anlatılır. Buradan da onun önce Yunus Peri, sonra da Miskal Peri ve Gülnar Peri ile evlendiği belli olur. Ancak bu destanları birleştiren tek husus Köroğlu'dur. Fakat o bazı destanlarda pasif, bazılarında ise aktif kahramandır. Mitolojik motifler, masal unsurları Özbek anlatıları için karakteristiktir. Ayrıca, Özbek destan anlatıcıları olan şairlerden Goroglibek'den bir veya birkaç destan anlatmayan birisini bulmak

---

[23] Muradov M., *Epos "Gor-oglı" Sokrovişnitsa Duşi i Çayaniy Naroda*, Taşkent, 1990, s.127-140

[24] Mirzeev T., *Halk Bahşilarning Epik Repertuvari*, Taşkent, 1979, s.19; Muradov M., *Epos "Gor-oglı" Sokrovişçnitsa Duşi i Çayaniy Naroda*, Taşkent, 1990, s.25

[25] Reich, s.349

[26] Bkz. *Ravşan*, Anlatuvçi E.Cumanbulbul-ogli, Taşkent, 1941; *Gunduz bilan Yulduz*, Anlatuvçi E.Cumanbulbul-ogli, Taşkent, 1941; *Belagerdan*, Anlatuvçi F. Yuldaş-ogli, Taşkent, 1941; *Goroglining Tugulişi*, Anlatuvçi Pulkan Camrat-ogli, Taşkent, 1941; *Zulfizar bilan Avazhan*, Anlatuvçi F. Yuldaş-ogli, Taşkent, 1942; *Hoşkeldi*, Anlatuvçi E.Cumanbulbul-ogli, Taşkent, 1942; *Nigar ve Zaman*, Anlatuvçi İslam Şair Nazarogli, Taşkent, 1954; *Özbek halk Dastanlari*, T. 1-2, Taşkent, 1957 vs.

mümkün değildir. Özbek Köroğlu (Gorogli) Destan dairesi Köroğlu, iki oğlu: Avaz ve Hasan, iki torunu Ravşan ve Nurali ve bir de torununun oğlu Cahangir hakkında mevcut destanlardan ibarettir.

Kazak varyantı 7 kol veya Kazak Türkçesinde destan, kol anlamına gelen "salağ" ayrı ayrı jıraulardan yazıya alınmış anlatıların bir araya getirilmesi ve birleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. Kazak Köroğlu (Körüğlı) Destanı, Ravşanbek Destanı (veya kolu) ile başlar. Bu kolu anlatan Kızılordalı jırau Rahmet Mezholaev'dir (1881-1979). Destanın en dolgun varyantları da Rahmet Mezholaev'den yazıya alınmıştır. Kazakistan Bilimler Akademisinin arşivinde çok sayıda Köroğlu kolları veya yayımlanan kolların varyantları vardır ki, onlardan ne yazık ki yararlanma imkânımız olmadı.

Tacik destancılık geleneğinde de Köroğlu (Gurugli) çok yaygındır. Destanın Moskova yayınında (Tacikçe ve Rusça) 20 kol (destan) verilmiştir. Aslında 100 bin mısradan çok olan Tacik varyantının bugüne kadar bir kısmı yayımlanmıştır. 20 destan 6 söyleyiciden (Tacikler destan anlatıcısına *hafiz*, Köroğlu anlatıcılarına ise *Guruglihan* derler) yazıya alınmıştır. Bu gelenek Azerbaycan'da Tehmasib'le başlamıştır. Bazı bilgilere göre Tacikler arasında Köroğlu Destanı'nın 360 bin mısralık olduğu da söylenir.

Orta Asya varyantları içinde Türkmen varyantı birleştirici ve temel unsurlarının fazlalığı ile dikkat çeker. Hacimce büyük olan Köroğlu Destanı zamanla unutulmuş ve Türkmen bakşıları da sadece bir kaç kolu icra etmekle bu muhteşem destanı yaşatmışlardır. B. Karrıev'in de verdiği bilğiye göre, hiçbir Türkmen bakşısı Köroğlu destanının bütün kollarını (Türkmence şaha) bilmiyor. En çok bilen de 3-4 şaha bilir. Azerbaycan âşıkları da en çok 6-7 kol bilmektedirler. Türkmenlerin Pelvan-bahşi (1890-1939) adlı destancısından 1937'de 12 kol yazıya alınmıştır. Onun babası Ata-bahşi'nin (öl.1929) ise Köroğlu destanının 44 kolunu icra ettiği bildirilir. B. Karrıev'in önsözü ile yayımlanan varyant Pelvan-bahşi'den yazıya alınan 12 şahadır. Esasen gidjakta/gicakta bazan da dutarda çalıp okunurmuş. Bu varyant 1983'de Karrıev'in geniş Önsözü ile Moskova'da yayımlanmıştır.[27] Birkaç varyantı olan Türkmen Köroğlu Destanı'nın yayımlanmış bütün varyantları bir araya getirilerek Türkiye Türkçesine aktarılmakla 8 cilt halinde Ankara'da yayımlanmıştır.[28]

---

[27] *Ger-oglı. Turkmenskiy Geroiçeskiy Epos*, Moskova, 1983

[28] *Göroglı. Türkmen Halk Destanı*, Hazırlayan A.Nurmemmed, c. 1-8, Ankara, 1996

Aslında otuz koldan veya destandan oluşan bu varyantı O. Aşirov 1970'lerde yayına hazırlamıştır. Bu kolları Annagulu Nurmemmet 1996 yılında Türkiye'de yayımlamıştır. Bu destan Türkmen Köroğlu'sunun hacimce bugüne kadar yayımlanmış en büyük varyantıdır. Araştırmada Türkmen Köroğlu Destanı'nın hem adı geçen Ankara, hem Moskova'da, hem de 1941'de yayımlanan varyantlarından yararlanılmıştır.

Anadolu varyantına çok benzeyen Balkan Türkleri varyantı araştırmacı bilim adamı Rza Mollov tarafından yayımlanmıştır. Bu varyant 14 koldan ibarettir.[29] Balkan Türkleri varyantında Azerbaycan varyant ve nüshaları için karakteristik olan *köpüklü suyu içmekle vergi almak vardır.*

Ayrıca müstakil şekilde yayımlanmayan Köroğlu Destanı'nın Gagauz varyantı da vardır. Bu varyant veya kollar hakkında Gagauz araştırmacı L. S. Çimpoeş bilgi vermiştir.[30] Bu bilgilere göre Gagauz varyantı Bulgaristan, Ukrayna, Kafkas, Kazakistan ve Moldova'da yaşayan Gagauzlardan yazıya alınmıştır ve tam degildir. Ayrı ayrı kolların tasvirinden de görüldüğü gibi destanın Gagauz varyantı Balkan Türkleri, Anadolu ve Azerbaycan varyantlarına benzerlik gösterir. Ancak bazı motiflerin Gagauz folkloruna özgü olduğu da söylenmelidir.

Orta Asya varyantları genelde olayların geniş tasviri ve daire oluşturması ile karakterize edilir. Ancak Harezm destancı mektebi ile alakalı olan Karakalpak Köroğlu Destanı sadece bir kaç küçük koldan ibarettir. En azından K. Maksetov'un yayımladığı bu varyant, hacminin küçüklüğü ile diğer Orta Asya varyantlarından ayrılır.[31] Köroğlu Destanı'nın Karakalpak varyantının en güzel ifacılarından biri olan Narabulla-Jirav meşhur Buharalı söyleyici Halmurad Kazakbay'dan iki yıl eğitim aldıktan sonra müstakil jıravlık yapmak hayır-duası almıştır. Bazı jıravlar Köroğlu'nu Özbekçe ve Karakalpakça icra etmişlerdir.[32]

Karakalpak varyantı gibi Arap varyantı da küçük hacimlidir. Buhara Araplarından G. Tsereteli tarafından 1935-1940 yıllarında derlenen Köroğlu Destanı, sadece beş koldan ibaret olup yalnız ne-

---

[29] *Köroğlu*. Hazırlayan Rza Mollov, Sofya, 1957

[30] Çimpoeş L.S., *Dastannıy Epos Gagauzov*, Kişinyov, 1997, s.48-71

[31] *Görugl*. Hazırlayan K.M., Maksetov, K.Mambetnazarov, O.Erpolatov, Nukus, 1963

[32] Muradov M., *Epos "Gor-Ogl"*, s.24

sirle anlatılmıştır. Ayrıca olaylar da olabildiğince kısa tutulmuştur.[33] Gürcü, Kürt, Ermeni varyantlarının şiir kısımlarının Türkçe anlatıldığı gerçeğinden yola çıkılarak Arap varyantında da şiirlerin Özbekçe söylendiğini tahmin etmek mümkündür. Arap varyantı daha çok Özbek Köroğlu Destanı'nın etkisi altında kalmış, mazmunu Özbek varyantının Arap dilinde kısa özetinden başka bir şey değildir. Ancak bazı orijinal tarafları da vardır. Mesela hiçbir varyantta rastlanmayan Hz. Hızır'ın (Arap varyantında Hıdır) Kıratı kaçırarak yetiştirmesi vs.

Köroğlu Destanı'nın Sibirya'da Tobol Tatarları arasında yayılmış varyantı ilk defa W. Radloff tarafından yayımlanmıştır.[34] Aslında masalsı bir özellik gösteren Tobol Tatarları varyantı Köroğlu (Kur-ulı) her nedense Anadolu ve Azerbaycan varyantlarına çok yakın bir özellik taşır. Tobol Tatarları varyantı coğrafi açıdan daha yakın olduğu Orta Asya varyantlarına benzemez. Hatta destanda İstanbul, Bolu Bey gibi yer ve şahıs adları hâkimdir. Ayrıca tıpkı Köroğlu Destanı'nın Batı versiyonu gibi Tobol Tatarları varyantında da kahramanın doğumu motifi yoktur.

Ebeydullah Hacı anlatmasında mevcut olan Köroğlu Destanı'nın Uygur varyantı 1915 yılında düzenlenmiştir. Bu varyant *Emir Görogli* adı altında E. Tatlık tarafından neşredilmiştir.[35] Destanı derleyenin Ömer Eli adlı halk edebiyatı meraklısı olduğunu bu yayından öğrenmiş oluruz. Doğu versiyonunda olduğu gibi Uygur varyantı da kahramanın doğumu motifi ile başlar. Ancak başka varyantlarda rastlanmayan mitolojik motiflerin çokluğu, kahramanın babasının Hz. Ali olması, metinde Hz. Hızır, 12 imam, Şah-i Merdan, kırk çiltan kültü Uygur varyantına ayrıcalık kazandırmıştır. Uygur varyantı birçok tarafları ile Özbek Köroğlu Destanı'na benzerlik gösterir.

Köroğlu Destanı'nın Ermeni varyantı hakkında B. Karrıev ve F. Ferhadov geniş bilgi vermişlerdir. Burada yalnız B. Karrıev'de olmayan bilgiler sunulmuştur. Aslında Gürcü, Abaza ve Ermeni varyantları birer tercümedir. Ermeni neşrine Rusça Önsöz yazan Samuel-

---

[33] Karrıev B.A., *Epiçeskie Skazaniya o Ker-oglı u Tyurkoyazıçnıh Narodov*, Moskova, 1968, s.222-223

[34] Radloff W.W.,*Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurkskih Plemyon, Jivuşih v Yujnoy Sibiri i Cungarskoy Stepi*, T.4, St. Petersburg, 1872, s.258-261

[35] *Emir Görogli* (Hazırlayan Erşidin Tatlik), Urumçi, 1986

yan da *"Ermeni varyantı çoğu Azerbaycan âşıklarından tercümedir. Geriye kalanlar da gusanlar tarafından Ermeniceleştirilmiştir."* der.[36] Yabancı varyantlar arasında en çok yayılanı Ermeni varyantıdır. Nitekim F. Ferhadov da Ermeniler arasında Köroğlu Destanı'nın 36 varyantından yararlanmıştır.[37] Bütün Ermeni varyantları Anadolu, özellikle de Azerbaycan varyantının hemen hemen aynısıdır. 16.-17.yy.dan itibaren âşık sanatının, özellikle de Azerbaycan âşık sanatının güçlü etkisinde kalan Ermeni halk edebiyatı, başlangıçta Türkçe şiirler yazan çok sayıda âşıklar yetiştirmiştir. Çok sonralar Ermeni âşıklar iki dilde – Türkçe ve Ermenice şiirler söylemeğe başladılar. Bu âşıklar önce destanı Türkçe icra etmiş, sonraları destanın nesir kısmını Ermeniceye çevirmiş, şiirleri ise Türkçe söylemişlerdir. Daha sonra bazı Ermeni âşıkları şiirleri de Ermeniceleştirmeye çalışmışlardır. Ancak hem nesir hem de şiir kısmını Ermenice olduğu varyantlarda da çok sayıda Türkçe ve Türkçe için karakteristik olan kelime, deyim ve atasözü korunmuştur. Mesela, *"igit", "merd", "goç", "deli", "şir", "güzel", "durna boylu", "ceyran", "Celalî", "gorhag", "keçel", "lotu", "gunarbaz", "her atasının gözü çıharılan Koroğlu olmaz", "Koroğlu deyib ki igitlik yüzdür, dohsan dokkuzu gaçıb gurtarmak", "Koroğlu üçe geder deyib", "Koroğlu deyib ki merd basdığını kesmez"* vs.[38]

Köroğlu Destanı'nın hem Gürcü hem Kürt hem Abaza hem de Ermeni varyantlarının ortaya çıkması tercüme ile başlamıştır. Bu tercüme ve tebdiller 1870'lerden başlayarak 1912'lere kadar devam etmiştir. Tercümeleri yapanlar esasen Âşık Zülali ve Âşık Cemali'dir. Âşık Cemali'ye göre Ermeniler çocukluktan itibaren Azeri âşıklarından destanları dinledikleri için onların etkisi altında kalmışlardır. Destanları Türkçe dinleyenler onu Ermenice ifa etmeyi arzularlar.[39]

Köroğlu Destanı'nın Ermenice ilk tercümeleri 1897'de Tiflis'te yayımlanmağa başlar. Bu tercüme Ermeni Âşık'ı Cemali tarafından yapılmıştır. Tercüme edilen 6 koldan yalnız 3 kol yayımlanmıştır.[40]

---

[36] Samuelyan H., "Predislovie", *Ker-oglı. Narodnıy Epos*, Erevan, 1941, s.32

[37] Farhadov F.K., *Zakavkazskaya Versiya Eposa "Keroglı"*, Bakü, 1968 (Yayımlanmamış üst aşama doktora tezi)

[38] Farhadov F.K., *Zakavkazskaya Versiya Eposa "Keroglı" Avtoreferat*, doktorskoy diss., Bakü, 1968, s.42, 50-51

[39] *Koroğlu Masalı, Giziroğlu ve Bolubekle İlgili Tarih*, Türkçeden Ermeniceye Tercüme Âşık Cemali, Tiflis, 1897 (Ermenice), s.2

[40] *Koroğlu Masalı*, Tercüme Âşık Cemali.

DİZİN

A

A. Chodzko 17, 18, 70, 102, 125, 172
A. Cndi 28
A.H. Avcı 46
A. Haschskauzen 20
A. İ. Manov 73
A. K. Borovkov 15
A. N. Samoyloviç 174, 182
A. Özkırımlı 46
Abaza 9, 15, 22, 26-27, 34, 108
Abaza Hasan Paşa 108
Abbas Recebli 20, 96, 126, 192, 196
Abbas Recebli Nüshası 20, 96, 118, 126, 192, 196
Abdal 51
Abhaz 98
Acar 9, 22, 34, 203
Acem 165, 167
Adana 76
Adil Han 59, 78, 133
Afgan 9, 15, 34, 58
Agalık Han 110
Ağcaguzu 66, 127, 134, 167, 171, 193-194
Ağa Yunus 70, 130, 181, 187, 204-205
Ahıska Türkleri 179
Ahi 179
Ahmet Han 135
Akanay 60-61, 133-134, 192
Akbilek Ayim 133
akın 9, 13, 15, 56-58, 60, 76, 94, 140, 170, 178, 180, 209
Akyazılı 144
Aldede 67, 134, 147
Alevî-Bektaşî 45, 51, 75, 144, 183
Alı Kişi 20, 85
Ali Ruşen 147-148
Ali Ufki 49
Altay 63-64, 77, 138, 142, 150, 181
Altay-Sayan 181
Amerika 34
Amirani Destanı 98
Amu Derya 154
Anadolu 9, 19, 25-27, 29, 33-34, 38, 42-46, 48-52, 56, 65, 69, 72-73, 85, 101, 105, 109, 111, 115-116, 119-120, 122, 124, 129-130, 135, 138, 140, 143-145, 147, 150, 156, 161, 165, 174, 178, 180, 182, 186-187, 189, 193, 201-202, 204, 206
Angelo Duca 103
Ankara 24-25, 107, 174
An-lu-şan 37, 39, 53
Annagulu Nurmemmet 25
Antep Rivayeti 29, 85, 109-110, 130, 157, 159, 165
Arap 9, 15-16, 25-26, 34, 37, 39, 55, 58, 62, 76, 86, 94, 97, 123-124, 133, 152-156, 158-159, 164-165, 167, 174, 191
Arap Reyhan 94, 97, 152-154, 156, 191
Aras 186-187
Arslan Bey 108
âşık 8-10, 13, 15, 18-20, 22, 27, 29, 40-42, 45, 49-50, 52-54, 57-58, 66, 69, 71, 76, 81, 83, 85, 99, 106, 110, 118-119, 126, 128-129, 134-136, 139-140, 145, 157, 164, 169-171, 176, 180-182, 186-187, 189, 191, 193-194, 198, 200-204, 206-207, 209
Âşık Alı 20, 157
Âşık Aydın 49-51
Âşık Cemali 27
Âşık Cihangir 66, 134
Âşık Cünun 22, 203-204
Âşık Esed 19-20, 118
Âşık Garib Destanı 99
Âşık Garip 186
Âşık Hüseyin 19-20, 186
Âşık Hüseyin Bozalganlı 19-20, 186
Âşık Kurbani 200

Âşık Ömer 52
Âşık Sadık 18
Âşık Zülali 27
Aşkabat 76, 181
at 12, 32-33, 61-62, 77-81, 83-84, 86-100, 104, 113-114, 136-137, 142-143, 159, 173-174, 205
Ata-bahşi 24
atçılık 7, 77-83, 85, 87-89, 93-94, 210
Avazhan Destanı 178
Avesta 147-149, 182
Avrupa 17, 34, 80, 103, 114, 150
Aygır Gölü 182
Ay kültü 12, 132-134
Aypara 66-67, 72, 134
Ay Tanrı 150
Ayvaz 41, 69, 72, 74, 119, 130, 153, 159, 161, 178, 181, 207
Azerbaycan 9, 13, 15-28, 33-35, 37-40, 43-47, 49-56, 63, 65-66, 68-72, 75, 79, 81, 83, 85-87, 89, 91, 93, 96-97, 101, 111, 116-122, 124-127, 129-130, 132, 134-135, 138, 140, 144-145, 147, 149-152, 154, 156, 160-161, 165, 167, 169-170, 173, 176, 178, 180-183, 185-186, 192-193, 195, 197, 200-206

B

B. Karrıev 24, 26, 71
Babaî 144
Babailer isyanı 37
Bağdat 19, 39, 72, 108, 124, 199
Bağdat Seferi 19
bade 50, 127, 180, 186-187, 191, 193-200, 204-208
Bağdat 19
Bağdat Seferi 19
bakşı 9-10, 13, 15, 47, 49-50, 56-59, 61, 71, 76, 94, 123, 130, 140, 166, 169-170, 178, 180-181, 198, 209
Bakü 18-19, 66, 84
Balkanlar 9, 13, 80, 150
Balkan Türkleri 25, 34, 38, 75, 109, 117, 138, 180, 186, 202
Baraklı 29, 144
Bartold 48
Basat 63, 81, 97
Başkurt 34, 55, 202
batan Ay 12, 33, 76, 131-142, 146, 151, 180, 209-210
Batı versiyonu 26, 63, 138, 183, 202
Behçet Mahir 28, 47, 70, 72, 119, 147, 189, 206
Behram 149
Beyrek 99
Bezirgan 73, 74, 86, 128, 161, 162
Bıyıklı Yusuf 188-189
Bibi-Ay 59, 133
Bibi-Hilal 59, 133
Bibi Hilal 59, 65, 134, 193
Bilgeyis Hanım 194
Bingli Yusif 189
Bingöl Dağları 187
Bizans 80, 98
Bolu 19, 26, 44, 46, 84, 101, 104, 147-148, 156, 161, 179
Bolu Beyi 19, 44, 84, 156, 161, 179
Bozkurt 68
Bozok 105
Bulgar 9, 135, 186, 189
Bulgaristan 25, 63, 73, 116, 144
bütüncül yaklaşım 30, 33-35

C

Cahit Öztelli 21, 28, 47
Canboladoğlu Ali Paşa 107-108
Celali 63, 69, 81, 102, 105, 122-124, 152, 185, 196, 207
Celalî Köroğlu 40, 42, 45-46, 54, 102, 207
Celalîler İsyanı 37, 44, 48
Celoy boyu 118
Cemşid 108
Cengiz 146
Cığalı Beğ 58-59, 65, 89-90, 193
Cigali 59, 133

Cigalik Han 111
Cihan Şah 206
Cirid 113
Cirid-Afşar 113

Ç

Çambil 9, 68, 110-112, 124, 139, 181
Çamlıbel 32-33, 43, 74-75, 104, 106, 109, 111, 113, 115, 124, 159, 179, 181, 195
Çembil 61, 177
Çenlibel 21, 111, 124, 139, 153, 168, 181, 201, 205
Çiğiller 65
Çin 37, 39, 80, 153-154, 165

D

D. Kaya 29
Dağıstan 74, 111, 165
Dağıstanlı Hasan 74
Dana Ata 52
Dede Kamber 61, 80
Dede Korkut 31, 63, 81, 97, 99, 114, 182, 203-204
Dehistan 139
Deli Hasan 69, 107, 109, 128, 205
Deli Koroğlu ve Bolu Bey 19
Deli Yussup 85-86, 192
Dellek Deli Hasan 109, 128
Delli 68, 207
Demirçioğlu 21-22, 29, 41, 46, 74, 129, 159, 166, 179, 196, 202
Derbent Seferi 19, 67, 118
Derviş 42, 51, 105, 129-130, 143-145, 186, 188, 195, 204, 206, 208
Dini-irfanî 175
Dini-tasavvufi 172, 193, 209
Doğan Güneş 12, 33, 76, 131-136, 138, 140, 145-148, 209-210
Döne Hanım 129, 159
Doğu Türkistan 13, 34
Doğu versiyonu 56, 63, 69, 94, 110, 138, 170, 176
Dravid 150
Düldül 61, 128
Dürat 200

E

E. Muşekyan 49, 145
E. Çelebi 46
E. Konıratbaev 141
E. Pulleyblank 39
E. Tatlık 26
Ebeydullah Hacı 26, 61
Ehl-i beyt 176
Ehl-i Sünnet 143
Elias Muşekyan 21, 172
Ellik Ağası Ahmet Bey 158
Emir Timur 48
Emrah 186
Endelib Garacadağı 21, 49, 53
Er Oğli 71
Erdebil Ocağı 148
Ergaş Cumanbulbul-ogli 23
Eric Hobsbawm 103, 114
Erlik 64, 142
Ermeni 9, 15-16, 21, 26-27, 34, 40, 49, 52-53, 56, 115, 119, 156, 160-165, 167, 180, 192
Erzurum 22, 85-86, 104, 108, 179
Eşkıya 16, 41-42, 45, 101-103, 105-108, 110, 114-117
Eşkıyalık 14, 44-45, 101, 103-108, 110-111, 113-114
Etrüskçe 150
Evliya Çelebi 41, 101
Eyvaz 21, 28, 111, 119-120, 156, 166, 194

F

F. Ferhadov 27
F. Köprülü 38, 141
F. Sümer 44, 46, 188
Fazil Yuldaş-ogli 23, 71
Fena-fillah 187
Ferhad 207
Ferruh Arsunar 28
Filib 144

Frenk 74

G

G. Sand 17
Gacdum 133
Gagauz 25, 34, 63, 90, 117, 160-161, 165, 180
Gaib erenler 187
Gaibname 71
Gajdum 59, 62, 93
Garipname 71
Gebr-oğlu 138
Gebr oğlu 147
Gejdem Beğ 60
Gejdem Beg 88
Genç Osman 80
Ger 150
Gilan 17, 47-48, 69
Goroglı'nın Ahırkı Devri 130
Goşabulag 97, 135, 171, 186, 193-194
Goroglining Tugulişi 59, 118
Goroğlu 51, 56, 65, 67-70, 135, 147, 178
Goşabulag 135, 186, 194
Gök Tanrı 78, 136, 146
Göktürk 37, 39, 53, 154
Göktürk Kağanlığı 37, 154
Gökyay 216
Göroglının Ahırki Dövri 71, 73
Guriglihanlar 52
Guruglinin Utuşi 71
Göroglının Ölümü 71
Gülnar Peri 23
Güneş miti 12, 76, 140, 143, 145-146
Gürcü 9, 15-17, 21-22, 26-27, 34, 40, 49-50, 52-53, 91-92, 99, 108, 130, 138, 146, 156, 162, 164, 167, 180, 192
Gürcü Abdünnevi 108

H

H. Zarifov 57, 67
H. Koroğlu 44, 46
H. T. Zarifov 15, 57
Hace Ali 120
Hacı Bayram Veli 51
Hacı Bektaş Veli 145
Halk sufizmi 12-13, 35-36, 58, 61, 64, 75-76, 97, 131, 134, 140, 143, 169, 176, 178, 183, 187, 191, 193, 200, 205-206, 208
Halmurad Kazakbay 25, 57
Harbandeli 49-50, 113
Hasan Bey 195
Hasan Han 85, 207
Haste Kasım 51
Hayat ağacı 130
Haydar 171, 186
Haydarî 144
Haydut 9, 42, 101-103, 106, 108-109, 114-115, 117, 180, 193
Hemze 96, 126, 156, 171, 200-201
Hemze'nin Kırat'ı Aparması 156
Herat 44, 79, 185
Her-k-l 150
Herodotus 98
Hıdır 26, 173, 175
Hıristiyan 115, 161
Hilal 59, 62, 65, 132-135, 158, 193
Hior-g-l 150
Hoca Ahmet Yesevi 177
Hor 141-142, 146, 149-151
Horasan 34, 39, 48, 120, 122, 144, 154-155, 175, 179
Horişan 142, 149-151
Hoşgeldi 166
Hörmüz 149, 182
Hurişen 146-147
Hurufî 144
Hümmet Elizade 19, 194
Hümmet Elizade Nüshası 19
Hünkar Sultan 89
Hüseyin 19-20, 67, 86, 175-176, 186, 195, 206
Hüseynî 144
Hz. Ali 9, 26, 50, 61, 68, 80, 111, 121, 127-128, 133, 137, 154, 169-176, 178-182, 187, 190, 192-194, 196, 199, 204, 208, 210
Hz. Eyyub 176

Hz. Hızır 9, 26, 50, 94, 137, 148, 170, 173, 175-177, 179-180, 182, 186, 193, 204, 207-208
Hz. Peygamber 176

I

I. Şah Abbas 117
II. Şah Abbas 44, 81-82, 117, 121
II. Osman 52
Işık tayfası 143-145, 151
Işıklar 143-144
IV. Murat 52

İ

İ. Petruşeviski 120
İ. S. Braginskiy 15
İ. Şopen 16
İ. Z. Burdurlu 28
İbnü'l Esir 155
İlyas Paşa 108
İran 9, 17-18, 21, 40, 42, 51, 59, 70, 121, 149, 153, 165
İran Azerbaycanı 18
İsfahan 72, 121
İskitler 98
İskit-Saka 37, 98
İslam Şair 23, 57
İstanbul 26, 28, 93, 106-108, 125, 205, 207

J

J. Dumezil 98
jırau 9-10, 15, 24, 57, 60, 76, 87-88, 94, 170, 180, 209

K

K. Barkey 41, 102, 104, 106, 113
K. Kadıracıyev 142
K. Maksetov 25
K. Reichl 33, 102
Kadir Ağa 42
Kafkas 17, 25, 34, 46, 51-52, 129
Kafkaslar 13, 38
Kalender 181
Kalenderî 144
Kalenderoğlu 108
Kalmık 15, 34, 124
Kamber 61, 80
Kara Said 108
Karahaydaroğlu 108
Karaim 34
Karakaş Ahmet Paşa 108
Karakalpak 15, 25, 34, 55, 57-58, 60, 65, 110-111, 124, 133, 165, 202
Karanlık 9, 12, 28, 33, 58, 77, 82, 85-86, 88-91, 93-95, 97, 131-133, 137, 139-143, 147-148, 150-151, 210
Karapapak 72
Karayazıcı 107
Kaşgarlı Mahmut 6
Kazak 15, 24, 34, 55-58, 60-65, 79, 87, 90, 92, 110-111, 118, 120, 124, 132-133, 138, 141, 164-165, 169, 171, 176-177, 181, 192, 202-203
Kazakistan 24-25
Keçel Hemze 126, 200-201
Ken'an 70, 204
Keroğlu 138
Kırat 51, 76, 82-83, 86, 90, 92, 94-96, 126, 128, 143, 147, 153, 156, 171, 187-188, 200-201, 209
Kırk çiltan 26, 173, 176-177
Kırk erenler 170, 175, 178, 182
Kırklar Dağı 74
Kırım Tatarları 34
Kızılbaş 42, 60, 79, 81, 87-88, 120-123, 144, 164, 169
Kızılbaşlık 105, 117, 120, 122
Kirman 48
Kiziroğlu Mustafa Bey 69
Kle 150
Konar-göçer 40, 44, 77, 94, 113-118, 120-121, 124, 145, 158, 176
Korkut Ata 62, 182
Koroğlu ile Aypara 134
Koroğlunun İsfehana Şah Abbas'ın Yanına Getmesi Yolda Ölümü ve Murçehurd Kendinde Bastırılması 71

Köpüklü su 183, 185-186, 191, 205
Kör-karanlık paralelliği 95
Körlük 12, 68, 95, 97-99, 132, 136-138, 140-141, 210
Köroğlu 9-30, 32-79, 81, 83, 85, 87-143, 145-197, 199-210
Köroğlu Destanı 9-13, 15-20, 22-29, 32-48, 50-51, 53-59, 61, 63-71, 73, 75, 77-79, 81, 83, 85, 87-92, 94-96, 98-101, 104-107, 109-110, 112, 115-120, 123-125, 128-129, 131-134, 136, 139-143, 147, 151-153, 155-165, 167, 169-172, 175-180, 183, 185-189, 191-197, 199-202, 204-210
Köroğlu'nun Ermenistan Seferi 164
Köroğlu'nun Gocalığı 194
Köroğlu'nun Gürcistan Seferi 130
Köroğlu'nun Kaybolması 76
Köroğlu'nun Sonu 72
Köroğluhanlar 9, 52
Köse 70, 129, 179, 204
Köse Kenan 179
Kumuk 34, 180
Kumuklar 98
Kurbandurdu Bakşı 130
Kurbani 51, 75, 200
Kurdoğlu 66-67
Kurtarıcı 12, 38, 69, 102, 118, 146-147, 149, 169, 209-210
Kurtarıcılık 145-146, 180, 210
Kuteybe 155-156, 158
Kuyucu Murad Paşa 108
Kuzey Varna 144
Kül Tigin 139
Kür Çayı 182
Küroğlu 134, 141
Kürt 9, 15, 26-28, 34, 158-159, 162, 164-167, 180, 183, 186

L

L. S. Çimpoeş 25
Lala Şahin Paşa 80
Laloğlu Hüseyin Paşa 86
Leylü 207
Lezgi 165, 167, 189-190
Lezgi Ahmet 189-190
Londra 18, 51, 71

M

M. Akdağ 44, 46
M. Byuzruk 177
M. H. Tehmasib 15
M. Kaplan 102, 113
M. Kaşgarlı 141
M. Muradov 22
M. Muratov 65
Ma'anoğlu Fahreddin 108
Mağara 75-76, 142
Mahkül 29
Mahmut Han Dünbülü 18
Mahpeyker 67, 134
Manas 31, 52, 70
Maniheizm 149
Mansur 178
Maraş 160
Mazandaran 48
Mecmua-i Saz-ü Söz 49
Mecnun 180, 207
Mehbub 207
Mehir 149
Mehter 79, 84-85, 90-92, 186
Mehter Ali 186
Mekke 72
Melike Ayyar 181
Meşreb 52
Mezar 12, 56, 59-60, 62-64, 68-69, 75-76, 80, 95, 131-132, 134-142, 147, 150-151, 210
Mısır 150, 175, 179, 188
Mirze Beg 63, 81-83, 143, 183-184, 196
Mirze Bey 81
Mirze Serraf 79, 83-84, 119, 122, 185
Miskal Peri 23, 50
Moldova 25
Molla Arap 158
Moruk Kadın 122
Muaviye 154

Muradbeyli 113, 118-119, 123-124
Muslu Çavuş 108

N

N. Biçurin 39
Narabulla-Jirav 25
Nart Destanı 98
Nigar 125, 127, 129, 168, 172, 200, 205-206
Nikola Şuhaç 103
Nizami Gencevi 149
Noktavî 144
Novruz Destanı 176

O

O. Aşirov 25
Oğuzculuk 114, 124
Oğuz Kağan 114, 146
Oleksa Dovbuş 103
On iki imam 170, 173, 177, 180, 193, 208
Orta Asya 9, 13, 15, 21, 24-26, 31, 33-34, 37-38, 42, 47-48, 52, 54, 56-59, 61-62, 69-72, 78, 80, 89, 94, 97, 105, 111-112, 118, 120-124, 129, 133-134, 140, 143, 145, 148-152, 154-156, 169, 175-178, 181, 192-193, 201
Oruç Bey Bayat 120
Osetinler 98
Osman 53, 80, 154
Osmanlı 9, 13, 19, 37, 40-42, 44-47, 53, 69, 101-110, 113, 115-117, 120-121, 125, 143-145, 152, 160-162, 169
Osmanlı İmparatorluğu 13, 101, 104, 113, 115

Ö

Ölüp-dirilme 97
Ömer 21, 26, 53, 108, 153-154
Ömer Bey 108
Övez 123-124, 168
Övez Evlenen 168
Övez'i Dara Çeken 124
Övezin Getirilişi 123
Özbek 15, 22-24, 26, 34-35, 47, 50, 55-62, 65, 68, 78, 92, 94, 110-112, 118, 120, 123-124, 132-134, 138, 152, 165, 169-170, 173, 176-178, 180-181, 192, 202-203, 205-207
Özbekçe 25-26, 57

P

P. Efendiyev 46
P. Pelto 110
Paris 18, 71-72, 79, 83-84, 102, 118-119, 122, 125, 160, 165, 170-172, 185
Paris Nüshası 18, 71-72, 102, 119, 160, 165, 172
Partonogenez 60, 64, 68
Pelvan-bahşi 24
Penn 17, 20
Peri 23, 50-51, 186
Perizad Hanımın Çenlibele Gelmesi 172
Pertev Naili Boratav 28, 44, 102
Pikir Kız 73
Pir 51, 53, 206
Pir Sultan Abdal 51
Pir Yakup 53
Pulkan Şair 23, 57

R

Rahmet Jırau 60
Rahmet Mezholaev 24, 87
Rast Rövşen 149
Rauşan 134, 146, 177, 192
Rauşanbek 60, 79-80, 87-88
Ravşan 24, 59, 78, 92-93, 133-134, 146
Ravşanbek 24, 59, 80, 87, 111
Ravşanbek Destanı 24, 87
Rayhan Arap 94, 152, 154
Reyhan Arap 133, 156, 158
Robin Hood 102-103, 114
Roşan Ali 134
Rouşan 39, 147, 149, 182
Rouşen 147
Rouvşan 148

Rövşen 39, 63, 65, 82-85, 89, 119, 134, 141, 145-149, 173-174, 178, 182-184, 193
Rusya 9, 17, 21, 34, 150
Ruşen 39, 44, 46, 134, 145-148, 182, 186
Ruşen Ali 39, 134, 145-147, 182
Rüstem 20, 59
Rüya 60, 63, 65, 185, 191-192
Rza Mollov 25
Rza Zaki 19, 84, 172
Rza Zaki Nüshası 172

S

Safevî 19, 37, 42, 45-46, 69, 72, 81, 89, 105, 109, 115, 120-121, 125, 144, 166, 169
Safevî Devleti 169
Safevîye 105, 121
Saki-Bulbul 178
Sapar Kosa 130
Sarı Saltuk 144
Satuk Buğra Han 146, 153
Selçukname 114
Semarkand 48, 154
Serbadarlar isyanı 37
Serbedarlar 48, 54, 69
Seyfi 186
Seyfi ve Peri 186
Seyis 61, 77-81, 83, 86-87, 89-92, 111, 133
Seyislik 12, 77-78, 80, 85, 87-89, 92-93, 113, 133
Seyyid Gazi 144
Sibirya 9, 15, 26, 34, 64, 97
Sibirya Tatarları 15
Silistreli Hasan Paşa ile Köroğlu 188
Sosyal adalet 11, 102, 169, 180
Sosyal haydut 9, 103, 108-109, 114, 117, 180
Sosyal isyancı 103, 108
Sosyo-kültürel doku 34, 131
Sözlü tarih 36, 38-39, 44, 46-47, 54, 69, 76, 99, 106, 123, 164, 209
St.Petersburg 5
Sultan Murat 83, 125
Suni 53
Sümerce 142
Sümerler 136, 140, 142
Sünni 123, 145, 170, 176
Sürahi Hanım 207

Ş

Ş. Elçin 19
Şağdat 60, 79, 192
Şah Abbas 28, 43, 71-72, 81-82, 117, 121
Şah İsmail 45, 98-99, 107, 120, 176
Şah İsmail Destanı 98-99
Şah Kulu 105, 120
Şah Kulu Baba Tekelü isyanı 120
Şah Sepit Şah 166
Şahdar Şah 59, 78, 92-93
Şahdarhan 65, 192-193
Şah-i Merdan 26, 172
Şahkulu Baba Tekelü 45
Şair 9-10, 13, 15, 23, 50-51, 57, 71, 76, 94, 140, 170, 178, 184, 209
Şaman 9, 13, 39, 61-62, 71, 77, 95, 135, 137-138, 140, 142, 170, 182, 187, 191, 206
Şamanlık 11, 13, 35-36, 58, 82, 182, 190
Şamlıbel 139
Şehadetname 71
Şeyh Celal 45, 104-105
Şeyh Galib 51
Şeyhoğlu 45
Şia 144
Şiî 48, 120-123, 144, 169
Şîr-i Hûda 204
Şirin 19, 76, 207-208

T

T. Mirzeev 23
Taberi 155
Tacik 9, 15, 24, 34, 55-56, 58, 62, 92, 123-124, 132, 134-135, 158, 169, 204
Tahtacı 144

Talas savaşı 153
Tanrıoğlu 12, 38, 69, 78, 102, 140, 142
Tapduklu 144
Tasavvuf 13, 36, 52, 67-68, 71, 130, 143-144, 182, 190, 194, 199, 202, 205-206
Taşauz 73
Taşmurad Turab-ogli 71
Tat 157-159
Tatar Pazarı 144
Tavil Halil 108
Tebriz 18, 33, 37, 40, 42-43, 45, 47-48, 54, 56, 63, 69, 71-72, 81-82, 85, 95, 109, 111, 119, 121-122, 143, 153, 156, 165, 168, 172, 180, 182-183, 185, 192, 196-197, 207
Tebriz Nüshası 18, 42, 56, 71, 85, 111, 156, 172
Tebrizli Arakel 46
Tehmasib Nüshası 20, 135
Teke 40, 43, 59, 118-121, 123-124, 170, 203
Teke İli 120
Tekeli 113
Teke Türkmen 118-120, 124
Telli Hanım 179
Tepegöz 97
Tiflis 16, 22, 27, 51, 175, 195, 206
Tiflis Haberleri 16
Tobol Tatarları 26, 34, 93
Tokat 19, 51, 66, 104-105, 126, 188
Tokat Seferi 19, 66
Tolibay 59, 78-79, 87, 92, 177
Tulpar 79-80, 90, 92-94, 97
Tunceli 51
Türk 9-13, 15-16, 22, 30, 33-34, 36-40, 47, 50, 53, 55-57, 62-65, 67, 69, 73, 76-78, 80-82, 89, 94, 97-98, 100, 102, 113, 117-119, 121, 128, 130, 135-136, 138-143, 145-146, 149-150, 153-156, 158-159, 161, 164-168, 174-176, 180-183, 185, 189, 209-210
Türkçe 6, 22, 26-27, 188
Türkistan 13, 34, 83, 125, 155, 175, 179
Türkiye 12-13, 21-22, 24-25, 28, 33, 35, 38, 40, 44, 46, 54-56, 63, 102-104, 117, 192
Türkmen 15, 23-25, 34-35, 37-38, 40, 45, 49, 55-63, 65, 70-71, 75-76, 81, 88-89, 94, 99, 110-114, 116-124, 129-130, 133-135, 138, 148, 157-158, 162-163, 165-166, 168-170, 173-174, 176, 178-179, 181, 186-187, 192-193, 196-200, 203-206
Türkmenlik 32-33, 113-114, 117-120, 122-124, 131

U

Ukrayna 25
Umay Ana 76
Ural 150
Uygur 26, 34, 39, 56, 58, 61-63, 68, 80, 110-112, 132-133, 141, 177, 180

Ü

Ü. Kaftancıoğlu 28, 130, 148, 179, 195
Ülgen 64, 139
Ürüşan Baba 147

V

V. Gordlevskiy 144
V. İ. Çiçerov 15
V. Jirmunskiy 57
V. M. İlliç-Svitiç 150
V. M. Jirmunskiy 15
Varna 73, 144
Veli Huluflu 19-20, 47, 66, 138, 147, 201
Veli Huluflu Nüshası 19

W

W. Radloff 26, 70

Y

Yağmalar 65
Yahudi 73, 115, 164, 167

Yakutça 142
Yavuz Sultan Selim 117
Yazıcıoğlu Âli 114
Yeddi Güzel 149
Yemenli Demir Paşa 164
Yer Ana 76
Yezid 38, 155-156
Yıldırım 65
Yıldız Dağı 139
Yovmut 40, 65, 113, 118, 123-124, 193
Yörüklük 114
Yunanlar 150
Yunus Emre 51, 188
Yusuf Paşa 108
Yusuf Sıra 76

Z

Z. V. Togan 38
Zangar ülkesi 192
Zekeriya Kitapçı 155
Zekeriyye 178
Zeus 150
Zeycan 206
Zeynep 158-159
Zor Ahmet Bezirgan 74, 128
Zor Bezirgan 161, 162, 165
Zora 160
Zulper Ayım 61, 133